Commentaar op: Wijnberg R. (2010). In Dubio. Vrijheid van meningsuiting als het recht om te twijfelen. Prometheus/NRC Handelsblad (eerste druk 2008).

Samenvatting [zoals gepresenteerd op Bol.com]

"Heeft vrijheid van meningsuiting grenzen en zo ja, waar liggen die dan? Deze vraag heeft het debat in Nederland nu al jaren in haar greep. *In dubio - Vrijheid van meningsuiting* als het recht om te twijfelen is een gewaagde poging die vraag definitief te beantwoorden. In een kort maar krachtig pamflet betoogt Rob Wijnberg dat vrijheid van meningsuiting eigenlijk een onmogelijke vrijheid is; een vrijheid die grenzen vereist maar tegelijkertijd juist die grenzen verwerpt. Want, stelt Wijnberg, om te weten wat je wel of niet mag zeggen, heb je het vrije woord nodig: zij gaat vooraf aan het hebben van een gedeelde moraal. In wervelend tempo, maar met oog voor gedegen argumentatie, verdedigt hij daarom ieders recht van spreken. Of het nu gaat om een oproep tot een verbod op de Koran, of een pleidooi voor de legalisering van pedofilie - het vrije woord wint altijd. Vrijheid van meningsuiting is namelijk meer dan slechts het recht om te beledigen; het is het recht om te twijfelen. Aan alles".[1]

Inleiding

Bovenstaand boek uit 2010 heb ik lang geleden gelezen en er toentertijd wat citaten uit genoteerd. De selectie van deze citaten was uiteraard een subjectieve keuze, voornamelijk gebaseerd op mijn mens- en wereldbeeld. Hieronder geef ik deze citaten weer met wat commentaar mijnerzijds.

Verbale en fysieke agressie in een democratie

Rob Wijnberg (RW): "Zij die pleiten voor zekere grenzen aan de meningsvrijheid, lijken niet door te hebben van een vrijheid *gebruik te maken* die ze anderen trachten te ontnemen" (p14).

TvE: Wat dient er te gebeuren wanneer *onbegrensde* vrijheid van meningsuiting de democratie dreigt te ondergraven? Wanneer (verondersteld intelligente maar) extreemrechtse, naar fascisme-neigende, populistische politici heel *bewust* ondemocratische meningen verkondigen, handelen zij dan nog moreel verantwoord? En wanneer fascisten aan de macht komen, ontnemen zij anderen de vrijheid van meningsuiting.

RW: "Het recht om gedachten vrijelijk te kunnen uiten is een poging tot het *kanaliseren van agressie*, waarin woorden fungeren als wapens en discussie en debat vormen van gevechten zijn" (p14/5).

[1] In Dubio, Rob Wijnberg | 9789044616385 | Boeken | bol

TvE: Het ‘kanaliseren van potentieel gevaarlijke fysieke agressie’ tot vrijheid van meningsuiting - tot louter *verbale* agressie - is nastrevenswaardig, zolang deze verbale agressie niet uitmondt in pogingen om de democratie daadwerkelijk te ondermijnen. Waar ligt het breekpunt-kantelpunt? Wanneer slaan bijvoorbeeld louter verbale anti-AZC protesten om in fysiek geweld? Wanneer monden verbale *in- and outgroup* formuleringen uit in ongewenst fysiek *in- and outgroup* gedrag? Speelt hier de coherentie en kwaliteit van het groepsbewustzijn (het collectief bewustzijn van bepaalde groeperingen) een doorslaggevende rol? Met betrekking tot de coherentie en kwaliteit van collectief bewustzijn wordt verwezen naar Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren.

RW: “Het kenmerk van een gezonde democratie is niet in hoeverre zij onwelgevallige geluiden van het discours weet *te weren*, maar hoezeer zij deze weet te *absorberen*” (p16).

TvE: Hier is de vraag wat precies met ‘absorberen’ wordt bedoeld? Moeten onwelgevallige geluiden worden geneutraliseerd in de zin van onschadelijk gemaakt of dienen zijn gemodificeerd te worden tot minder onwelgevallige meningen? En *hoe* doe je dat dan? Hoe kan men het groeiende aandeel burgers en politici dat ageert tegen bijvoorbeeld (asiel)migratie tegemoetkomen? In deze context is het frappant dat in regio’s met weinig of geen ‘buitenlanders’ de weerstand tegen migranten vaak het grootst is. Kan direct contact tussen migranten en Nederlanders deze weerstand verzachten? Een coherenter collectief bewustzijn zou het absorberen wellicht vergemakkelijken.

Het concept ‘macht’ en het expliciteren van wereldbeelden en paradigma’s

RW: “Antifilosoof Friedrich Nietzsche…stelt dat iedere definitie van goed en kwaad slechts ‘een wil tot macht’ betekent; een poging om een *subjectieve* - en dus in metafysische zin niet algemeen geldende - conceptie van het goede te verheffen tot een bovensubjectieve definitie van het goede, om daarmee…een eigen agenda te bevorderen en iedere tegengestelde agenda van een ander te belemmeren” (p29).

TvE: ‘Macht’ is echter een paradoxaal begrip.[2] Spinoza merkt op dat lichamelijke en geestelijke onderwerping ‘slechts duren zolang angst of verwachtingen duren’.[3] Macht lijkt een vergaande autonome dynamiek te hebben, maar alleen voor zo lang wij - de burgers - dat toelaten. Met betrekking tot het concept ‘macht’ zei de Franse filosoof Etienne de La Boétie in 1577 in zijn *Discours de la servitude volontaire* (Vertoog over de vrijwillige slavernij) dat het zich onttrekken aan de werkingen van de macht soms belangrijker kan zijn dan het vormen van tegenmacht. “[Met macht is het] precies zoals met een vuur dat van een vonkje groeit en steeds groter wordt zo lang het hout vindt om te branden. En zonder dat er water op is gegooid om het te blussen, maar alleen doordat er geen hout meer bij wordt gedaan, verteert het vuur zichzelf - omdat het niets anders heeft om te verteren - en verliest alle kracht, en is geen vuur meer”.[4] Als men de disciplinerende macht niet (meer) gehoorzaamt, wordt zij als een wortel die geen vocht vindt en sterft. Het niet meer gehoorzamen aan een disciplinerende macht vraagt echter om sterke, pro-actieve persoonlijkheden. Vooral de onderste route in het hierboven vermelde Diagram 2 kan daaraan bijdragen.

RW: De grenzen die men stelt aan meningsvrijheid “zullen altijd in hun diepste wezen berusten op arbitraire wilsbesluiten - op de toevallige voorkeuren van degene die de grenzen stelt” (p30).

TvE: De vastgestelde grenzen aan meningsvrijheid zijn dan vooral afhankelijk van bepaalde persoonlijkheden met specifieke mens- en wereldbeelden. Dit onderstreept het belang van het expliciet maken van deze mens- en wereldbeelden.

---

[2] Zie: Van Eijk T. (2024). Rationele én tegelijkertijd bevlogen politici gevraagd. Commentaar op: Ellen Mangnus (2024). *Kijk niet weg. In gesprek met Jan Pronk*. Lemniscaat. Civis Mundi Digitaal #153, december 2024.

[3] Van Buuren M. (2016). *Spinoza. Vijf wegen naar de vrijheid*. Ambo/Anthos, Amsterdam. www.amboanthos.nl p.47/50.

[4] De La Boétie: in Achterhuis H. (1988). *Het rijk van de schaarste*. *Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Uitgeverij Ambo bv, Baarn, Nederland (2e druk). p.275.

RW: “Vrijheid van meningsuiting is *causa sui*, omdat ze een wereldbeeld (een ‘conceptie van het goede’) veronderstelt en tegelijkertijd produceert” (p34).

TvE: *Causa sui* betekent letterlijk 'oorzaak van zichzelf'. Vrijheid van meningsuiting is daarmee een paradoxale aangelegenheid, die vooral het expliciteren van wereldbeelden behoeft.

M.b.t. de intrinsieke vloeibaarheid van taal zegt Wijnberg: “Het woord ‘godverdomme’ wordt tegenwoordig, vooral binnen de christelijke gemeenschap, opgevat als een vloek, terwijl de term van oorsprong, juist binnen diezelfde gemeenschap, een teken van bewonderenswaardige godvrezendheid was. Het betekende in eerste instantie immers ‘God, verdoem mij’ - als verzoek om boetedoening voor begane zonden” (p37).

TvE: Dit wist ik niet. Mooi voorbeeld van de vloeibaarheid van taal.

RW: “Waarheden zijn uiteindelijk niets meer dan het product van een voorbijgaande tijdgeest, ingebed in een toevallig discours, hooggehouden door contingente instituties te midden van een sterfelijk volk” (p43).

TvE: Dit geldt zeker voor religieuze ‘waarheden’. Met betrekking tot wetenschappelijke ‘waarheden’ zijn in deze context wetenschappelijke paradigma’s relevant.[5] Voor een uitgebreide typering en bespreking van drie onderscheiden wetenschappelijke paradigma’s (het positivistisch, constructivistisch en transcendentalistisch paradigma) wordt verwezen naar Van Eijk (1998).[6]

De al dan niet vrije wil en wereldbeelden

RW: “Zelfs de *almacht* van God moet in iedere godsdienst op paradoxale wijze zijn meerdere erkennen in de *vrije wil* - zonder de vrije wil heeft God (zelfs een almachtige) geen functie en het geloof in Hem geen zin” (p44).

TvE: De menselijke vrije wil is in een religieuze context inderdaad paradoxaal. De Spinoza kenner Miriam van Reijen zegt dat het voor de dagelijkse praktijk niet uitmaakt of je wel of niet in de vrije wil gelooft, omdat we toch altijd de ervaring hebben dat we een vrije wil bezitten.[7]

RW: “De mens leeft niet in de wereld maar in een wereldbeeld” (p53).

TvE: Dit onderstreept het belang van het onderkennen en expliciteren van vaak impliciet blijvende wereldbeelden. Wetenschappelijke paradigma’s zijn onderdeel van zulke wereldbeelden.

RW: “De vrije expressie hoort een weerspiegeling te zijn van de samenleving zoals ze is, niet zoals ze hoort te zijn” (p60).

TvE: Waarom zou men naast het beschrijven van de samenleving zoals ze is, niet ook de samenleving zoals ze hoort te zijn kunnen beschrijven? Een ideaalbeeld, visie of wereldbeeld kan nuttig, in de zin van richtinggevend, zijn. Of wordt bedoeld dat in de huidige samenleving de vrije expressie een daadwerkelijke realiteit dient te zijn, niet alleen maar een toekomstig streven?

RW: “De dictator bestaat niet uit het gedachtegoed dat hij voorstaat, maar uit het stilzwijgen dat hem omringt” (p.61).

TvE: Het stilzwijgen van de massa is inderdaad doorslaggevend. Zie wat hierboven is gezegd over ‘macht’ als een paradoxaal begrip en wat Etienne de La Boétie daarover zegt.

De vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst

---

[5] Van Eijk T. (2015). Waarachtige en onwaarachtige kennis op wetenschappelijk en religieus gebied. Civis Mundi digitaal # 33, oktober 2015.

[6] Van Eijk T. (1998). Farming Systems Research and Spirituality. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems. PhD thesis, Wageningen Agricultural University, The Netherlands (p123-32).

[7] Miriam van Reijen (2018). *De al of niet vrije wil. Een eeuwenoud debat*. HOVO cursus Nijmegen, voorjaar 2018. Radboud Universiteit. Zie ook: Van Eijk T. (2019). Commentaar op ‘Religie als Universeel Verschijnsel’ van Neerhoff en Bakker. Civis Mundi Digitaal #86. Juni (II) 2019 [zie de sectie *De vrije wil* in dit artikel uit 2019]

RW constateert dat de twee grondrechten, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst, elkaar uitsluiten (p.64).

TvE: Dat is een juiste conclusie. Wanneer iemand onwelgevallige meningen debiteert over een bepaalde religie, zullen de betreffende gelovigen dat dienen te accepteren en moeten ze geen beroep doen op de vrijheid van godsdienst om een ander de mond te snoeren.

RW: "Het motief van (de moordenaar van Theo van Gogh) verschilt in niets van het motief achter de strafbaarstelling van godslastering: *wie God lastert, zal boeten*" (p.73).

TvE: De strafbaarstelling van godslastering is inderdaad een anachronisme dat niet past in een waarlijk democratische samenleving.

RW: "Het is kiezen: *of* godsdienst valt onder *meningen* die, zoals alle visies, vrijelijk kunnen worden beleden, uitgedragen, bekritiseerd en bespot, *of* zij blijft er buiten staan en dus altijd als blok aan het been van de vrije meningsuiting fungeren" (p.81).

TvE: Correct.

Onze beperkt vrije wil en de onvrijheden 1 en 2

RW: "De menselijke wil is aan zó veel factoren geketend - lichamelijke beperking, sociale omgeving, opvoeding, tijdgeest, instituties, wettelijke en sociale normativiteit en vooral, de toevalligheden des levens - dat het volstrekt zinloos is om hierover enige volledigheid te betrachten. Zodra de mens in het leven is geworpen, is hij *niet* vrij" (p.85/6).

TvE: De vigerende maatschappelijke context en het toeval spelen inderdaad een grote rol in ieders leven - in die zin is er geen vrije wil. De oneindig lange keten van oorzaken en gevolgen kan nooit volledig gekend worden. Wat is de impact van intergenerationele trauma's veroorzaakt door epigenetische factoren, bijvoorbeeld een slavernijverleden,?[8]

RW: De bron van onze overtuigingen ligt niet in de mens zelf en bevindt zich niet in het eigen beheer. Wel is de mens in staat *opgedrongen*, *contingente* overtuigingen te bekrachtigen of te verwerpen. "De uitkomst van de (opgedrongen) keuze staat niet vast (daarin staat men vrij), maar het aanwezig zijn van de keuze kan niet worden teruggedraaid" (p.86).

TvE: De volgende twee alinea's stammen uit Van Eijk (2019) [zie voetnoot 7]. Maarten van Buuren (MvB) zegt dat het begrip 'onvrijheid' bij Spinoza twee betekenissen heeft: "1) onvrijheid als gevolg van noodzakelijkheid; aan het verloop van deze noodzakelijkheid (geboorte-veroudering-dood) kunnen we met onze wil niets veranderen; 2) onvrijheid als gevolg van dwang. Deze onvrijheid vervreemdt ons van onszelf (*sui juris*) en onderwerpt ons aan de beschikking van iets (drankzucht) of iemand (tiran) anders. Van deze vervreemding kunnen we ons bevrijden door met gebruikmaking van onze wil het heft in eigen hand te nemen. Vervreemding verwijst naar handelen onder dwang (onvrijheid 2), maar kan ook verwijzen naar een verkeerd begrepen noodzakelijkheid (onvrijheid 1), wanneer men zich bijvoorbeeld onrechtvaardig behandeld voelt vanwege een handicap of de dood van een kind. Vrijheid bestaat in overeenstemming met het gemaakte onderscheid uit 1) toe-eigening van de noodzakelijkheid; 2) bevrijding uit de vervreemding (transformatie van passie tot actie)".[9]

Het is belangrijk te onderkennen dat Spinoza het begrip 'passie' op een andere manier aanwendt dan tegenwoordig gebruikelijk is. 'Passie' is bij hem vervreemding van onszelf als gevolg van de onvrijheden 1 en 2. Zoals MvB aangeeft kunnen we aan het verloop van de noodzakelijkheid zelf (determinatie, onvrijheid 1) met onze wil niets veranderen, we kunnen alleen trachten ons de noodzakelijkheid toe te eigenen. Bevrijding uit de vervreemding als gevolg van dwang (onvrijheid 2) vindt volgens Spinoza plaats door onze wil en rede. Dit houdt een transformatie van 'passie' tot actie in. In plaats van 'passief' of

---

[8] Philipp Blom (2023). De onderwerping. Een geschiedenis van de verhouding van de mens tot de natuur. De Bezige Bij, Amsterdam [Oorspronkelijke Duitse uitgave 2022] (over epigenetica: p325/6).

[9] Van Buuren M. (2016*a*). *Spinoza. Vijf wegen naar de vrijheid,* Ambo/Anthos, Amsterdam (p183). Zie ook: Van Eijk T. (2017). Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling. Lulu (p220).

lijdzaam te blijven, dienen we actie te ondernemen. Volgens MvB laten handelingen onder dwang altijd een marge van handelingsvrijheid open "die de mens in staat stelt de dwang of passie te transformeren tot actie en vrijheid".[10] Zelfs onder de meest extreme omstandigheden van dwang creëren sommige mensen een zekere *space to manoeuvre*. Gezien het geringe aantal mensen dat dit kan, lijkt het erop dat gebruik van *alleen* de rede de transformatie van schadelijke *passies* tot heilzame *acties* niet kan bewerkstelligen. Aanvulling met bewustzijnsontwikkeling is nodig, omdat de altijd aanwezige 'marge van handelingsvrijheid' door bewustzijnsontwikkeling optimaal lijkt te worden aangewend. Er vindt dan een ontwikkeling plaats van passie naar actie, van re-actief naar pro-actief gedrag.[11] De ontvoogding van geestelijke knevelarij door religieuze en politieke autoriteiten (die Spinoza zo hartstochtelijk bepleitte), onze beperkte autonomie, onze zelftoe-eigening, onze beperkt vrije wil, wordt maximaal bevorderd door bewustzijnsontwikkeling.[12]

Een conceptie van het goede en een geestestoestand van onderlinge lotsverbondenheid

RW: "Een mens is pas werkelijk vrij als hij zich ontworstelt aan *iedere* autoriteit - ook die van de toevallige overtuigingen die hij zijn eigen overtuigingen noemt -, maar alleen voor zover hij nog wel overtuigingen (een conceptie van het goede) behoudt op grond waarvan hij doelen kan stellen die deze vrijheid zin en waarde verschaffen. Deze symbiose kan men vinden in *de twijfel*. Immers, twijfel veronderstelt overtuigingen, maar ontzenuwt die overtuigingen tegelijkertijd als definitieve autoriteit…Twijfel is geen nihilisme: een conceptie van het goede om aan te kunnen twijfelen is en blijft noodzakelijk" (p.99/100).

TvE: De vraag is dan hoe men 'een (altijd betwijfelbare) conceptie van het goede' verkrijgt? Is gebruik van alleen de kritische rede daarvoor afdoende? Of is ook een soort van spontane, intuïtieve afstemming op de Rede, de Logos, op *Deus sive Natura* (een immanente, in de natuur-inwonende 'God') nodig? En *hoe* bevordert men dan in praktische zin zulke intuïtieve afstemming op 'het goede'? Zijn effectieve technieken voor bewustzijnsontwikkeling (persoonlijkheidsvorming) of meditatietechnieken daarin behulpzaam?[13]

RW: "Een realiteitsbesef dat vrijzinnig liberalisme zo kenmerkt: het besef dat streven naar het goede voornamelijk effectief is wanneer mensen zélf van dat goede overtuigd zijn…Inburgeren, respect tonen en sociale samenhang bewerkstelligen heeft weinig kans van slagen, zolang de innerlijke noodzaak ertoe niet wordt gevoeld. Maatschappelijke cohesie is niet slechts een kwestie van gedeelde normen, waarden en taal, het is bovenal een geestestoestand van onderlinge lotsverbondenheid" (p.128/9).

TvE: Het bewerkstelligen van sociale samenhang of maatschappelijke cohesie vraagt bovenal om een individuele en collectieve 'geestestoestand van onderlinge lotsverbondenheid'. Oftewel, zowel de coherentie als de kwaliteit van het individuele en collectieve bewustzijn dienen bevorderd te worden.[14]

RW: Nietzsche stelt onomwonden: 'Er *zijn* geen feiten, slechts interpretaties' (p.133).

TvE: Dit is de stellingname in het constructivistisch paradigma. Maar het zwaar dominante positivistisch paradigma en het veel minder frequent aangehangen constructivistisch paradigma tezamen blijken niet te kunnen omgaan met de vele huidige grote uitdagingen (waaronder de klimaatcrisis en de onzekere geopolitieke situatie). Wellicht biedt aanvulling met het transcendentalistisch paradigma met de inbegrepen methodologie van bewustzijnsontwikkeling hier uitkomst.[15]

---

[10] Van Buuren 2016*a*:p187.

[11] Zie Diagram 4, p.90 in Van Eijk (2017) [zie voetnoot 9] en Diagram 4 in Van Eijk T. (2015). Eenvoudig leven in een complexe wereld oftewel de paradox van eenheid-in-verscheidenheid. Civis Mundi Digitaal # 33, oktober 2015.

[12] Zie Van Eijk (2017):p 220-28.

[13] Zie voor veel meer daarover: Van Eijk (2017).

[14] Met betrekking tot de coherentie en kwaliteit van het collectief bewustzijn wordt verwezen naar Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren.

[15] Zie voetnoot 6.